

Գ ՈՒԹ Ա Ն Ի Շ ՈՒՐ Զ Ը *)

(Գիւղաճննեսի յիշատակարանից)

III

Ութ օր էր անցել իմ Սարիխանլար (այսպէս էր կոչուում կալուածը) գալու օրից: Այս ութ օրուայ ընթացքում ինձ աշտղուեց չրջել ողջ կալուածի սահմանները ամենայն մանրամասնութեամբ. այս շրջումի ժամանակ ես միջոյ էի ունենում համեմատելու եւ ճշտելու ներկայ կալուածը իր իսկական սահմաններով՝ իմ ձեռքում եղած պլանի ցոյց տուած սահմանների հետ. տարբերութիւնը մեծ էր: Այնտեղ, ուր պլանում ցոյց էր տուած անտառ, այժմ շատ նոսր մացառներ էին միայն մնացել, այնտեղ, ուր վարելահողեր էին նշանակուած, այժմ անտանելի ճահիճներ էին, տեղ-տեղ կալուածի ներկայ սահմանները փոքրացել, ներս էին մտել, տեղ-տեղ ընդարձակուել էին եւ սուր եռանկիւնով մտել ուրիշ հողերի մէջ. այնտեղ, ուր պլանում բաց տարածութիւն էր միայն նշանակուած, այժմ տներ, բնակութիւն, ծառեր կային. մի ժամանակ գործող եւ ոռոգող առուները բոլորովին ցամաքած եւ հողի մակերեսոյթին գրեթէ հաւասարուած էին. վարելահողերը առաջուայ համեմատութեամբ քչացել էին եւ դարձել արօտատեղիներ, որոնց վրայ ազատ արածում էին բազմաթիւ ոչխարներ, նորածին գառնուկներ: Բայց ամենից զգալի կորուստ էր ունեցել անտառը. ամենախոշոր ծառերը անխնայ կոտորուած էին եւ, ինչպէս երեւում էր, այդ աւերումը կատարուել էր պարբերաբար վերջին 6—7 տարիների ընթացքում: Մենք ինքներս անտառի մէջ բռնեցինք 5—6 սալեր նոր կոտորած փայտերով ծանրաբեռնուած եւ երբ հարցրեցինք թէ ո՞վ է նրանց անտառը կոտորելու իրաւունք տուել, սալատէրերը զարմացան—ինչ իրա-

*) Ցե'ս «Մարտ» № 3.

ւունք, ինչ թուղթ, արժագան, բարագան մենք կոտորել ենք, բէդ, պատասխանեցին:

Այդ պատասխանը կատաղեցրեց ուղեկից թուրք ձիաւորիս—Սարիբէկին, որը մտրակների մի քանի հարուածներով ոտնատակ եղած իրաւունքներն էր ուզում վերականգնել, բայց իմ միջամտութիւնը վերջ դրեց այդ կռուին, որը ակնյայտնի կերպով արհեստական և ձեւական մի խաղ էր. ինձ համար պարզ էր, որ անտառից անարդել օգտուել են բոլորը և գող սալապանները և դրանց պատժող Սարիբէկը, մի խօսքով իւրաքանչիւր մարդ, ով որ կային, ւզներ և մի հատ սալ է ունեցել:

«Քանդուած օջախի» (այսպէս էր անուանում կալուածը Կարախանեանը) սահմանները պտտելուց յետոյ ինձ մնում էր ձեռք բերել այն ծանօթութիւնները, որոնցից ես փախչել չէի կարող, որոնք սակայն ինձ կարող էին ամեն քալափոխում պէտք գալ—եթէ մտադրութիւն ունէի մի բան անել այստեղ, այս մարդկանց հետ:

Պէտք էր այցելել դաւառական ջոջերին՝ դաւառապետին, հաշտարար գատաւորին, միջնորդին, բժշկին և այլն իրանց ամթոռանիստում, որը մեզնից 12—15 վերստի վրայ էր միայն. ի հարկէ ինձ որպէս հարուստ կալուածատիրջ ներկայացուցչի, աւելի յարմար էր փառաւոր տեսք տալ իմ այցելութեանը, այս կողմ այն կողմ ընկալ յուսալով նկուղներում, ծածկերի տակ կառքի նման մի բան գտնել, որովհետեւ գիտէի, որ հանգուցեալ գններալը մի քանի կառքեր է պահելիս եղել կալուածում, բայց իմ ջանքս ի դուր անցաւ. մի տեղ դտայ փակ կառքի երկու անիւներ միայն, մի այլ անիւնում կառքի լապտերի մէկ հատը, ապա ամբարում ճանապարհորդական փառաւոր կառքի ետեւի երկու կաշուէպատ արկղեր, մի հին անգլիական թաւք և կառապանի փառաւոր մի գլխարկ՝ սիրամարդի մաշուած փետուրով դարդարուած. անցեալ փառքի այս բեկորներից դժուար էր մի կառք կազմել, ուստի ես բաւականացայ այն ձեւով, որ իմ տրամադրութեան տակ էր դրել գալու օրիցս ի վեր պ. Կարախանեանը և ահա առնելով ինձ հետ երկու ձիաւորներ առաւօտեան ժամը 9-ին ես ճանապարհ ընկայ—Բարգուշէն:

Նկարագրեմ այն ճանապարհը որով անցնում էին: Ոչ, չարժէ. բաւական է ասել, որ ժամ և կէսից աւելի ես գնում էի և չը լսեցի ոչ մի ձայն, ոչ գութանի, ոչ արօրի, ոչ երկրագործի և ոչ խաշնարածի. չորս կողմս ոչ մի մարդկային ընակչութիւն—միայն հարուստ ընութիւն, առատ ջրեր, անմշակ հո-

ղեր, դաշտեր և ձիերի մի քանի երամականք՝ անտէր, անտիրական արածելիս, ուր էր մարդը, սրանց տէրը, այս բոլորից օգտուողը՝ չը գիտեմ. ես նրանց չը տեսայ և միայն այն ժամանակ, երբ մօտենում էի Բարգուշէնին ճանապարհին երեւացին մի քանի սայլեր, երեք-չորս ձիաւորներ և 60—70-ի չափ ոչխարներ ինձնից մի քանի վերստի վրայ արածելիս:

Բարգուշէնի տեղադրութիւնը գեղեցիկ է. գրեթէ լեռան լանջում, բուսականութեան մէջ թաղուած, որը միջից երեւում էր մզկիթի կանաչ մինարէի սուր ծայրը, մի քանի տների կոտորներ և ուրիշ ոչինչ: Ցածում վազում էր Բարգուշէն գետը, որից ջուր էին վերցնում ողջ գաւառի առուները. զրանք էին որ իրանց քըչքըշոցով, ուրախ կըլըլըոցով խանգարում էին չորս կողմի մեռելային լուծիւնք:

Վերջապէս մտանք Բարգուշէն, անցանք դրա լայն փողոցով և տալով ձիս ձիաւորին, ես ուղեկից Սարիբէկիս հետ զընացի դէպի գաւառապետի տունը:

Նա տանը չէր այլ գաւառական ոստիկանատանը, ես ուղղուեցի ոստիկանատուն. դեռ ես 200 քայլի վրայ ոստիկանատունը աչքի ընկաւ այն տնազին ժողովրդի բաղմութեամբ, որ ժողովուած էր նրա շուրջը. մի քանի կարմիր բաշլըղներով ձիաւորներ ընկած ամբոխի մէջ ծեծում, մտրակում էին սրան, նրան. զրանց մէջ ունէր ընկաւ երկու սև գտակներով, մաքուր չուխաններով մարդիկ, որոնցից մէկը իր շուրջը ժողոված մի քանի գիւղացիներ ինչ որ բացատրութիւն էր տալիս, իսկ միւսը նստած պատի տակին իր ծնկների վրայ մի ինչ որ բան էր գրում. զրանք, ինչպէս Սարիբէկը բացատրեց, գիւղական աղփօկատներն էին—յայտնի մարդիկ Բարգուշէնում և շրջակայքում...

Մտանք սրահ. ձիաւորներից մէկին յանձնեցի այցեառման գաւառապետին տալու. մի քանի բոպէից դուրս եկաւ թուրք ձիաւորը և ինձ ներս հրաւիրեց. ես մտայ: Դա մի մեծ սենեակ էր—մի քանի սեղաններով, որոնց վրայ թփուած էին թղթերի ծանր կապոյներ, իսկ զրանց քամակին նստած երկու երեք հոգի—գրագիրներ պարապում էին. այստեղ էր և մեր պրիատաւ Հասան բէկը, որը մի ինչ որ թուղթ ձեռքին կարդում էր. տեսաւ ինձ թէ չէ ժպտադէմ մօտեցաւ, հարցրեց քէֆս և ապա ցոյց տալով դիմացի դուռը ցածր ձայնով ասաց.

—Նա այնտեղ է.

եւ ներս մտայ:

Կարմիր մահուդով ծածկած մեծ սեղանի առաջ նստած էր

գաւառապետը—50-ի մօտ մի առողջ, թուխ, միջահասակ, թխնաւէտ, փոքրիկ, շատ փոքրիկ բեխերով, զինուորական հագուստով թուրք տղամարդ։ Ծանր, հանգիստ տեղից չարժուեց, ձեռք տուեց ինձ և ցոյց տալով զիմացի աթոռը առաջարկեց նստել։

Ես նստեցի։

—Հասան-բէկը—մեր պրիստաւը ինձ ասել է ձեր գալըստեան մասին. շատ ուրախ եմ, որ մեր գաւառը մի խնտելի-զէնտ մարդ է մտնում—ասաց նա ռուսերէն թրքական թանձր արտասանութեամբ—մանաւանդ ուրախ եմ, որ դուք գալիս էք մեր գաւառը որպէս հարուստ կալուածատէրերի ներկայացուցիչ—շատ ուրախ եմ. կրկնեց նա ժպտալով և ապա, չը թողնելով ինձ խօսել՝ շարունակեց.

—Անապատ, անապատ է մեր գաւառը. հողը հարուստ, ջուր շատ, միայն մարդ չը կայ, գործ կատարող մարդ։

—Ես լսել եմ, որ այս գաւառը հարուստ է յայտնի կալուածատէրերով, նկատեցի ես։

—Այո, բէգերով, աղաներով շատ հարուստ է, բայց ոչ մի «խօզեայիւն», չեչտեց նա խօզեային բառի վրայ։

—Իսկ ո՞ւր են խօզեայիւնները, հարցրեցի ես։

—Ո՞ւր. ամեն տեղ, բայց ոչ իրանց կալուածներում—թիֆլիսում, Բագու, Գանձակում, Պետերբուրգում, նոյն իսկ արտասահմանում, իսկ կալուածներում մնացել են միայն ծառաները և վերակացուները—ճիշտն ասած՝ բուն աւազակներ, բայց ինձ հարկաւոր են իրանք-տէրերը ոչ որպէս բէգեր, աղաներ, խաներ, այլ որպէս աշխատող, գործող կալուածատէրեր-խօզեայիւններ։

Այս հօգացողութիւնը, այս ցաւակցական տօնը, որ գաւառը մնացել է անտէր, ինձ վրայ շատ լաւ տպաւորութիւն թողեց,—ես նկատեցի.

—Իսրաֆիլ բէկ, դուք էլ թքէք գաւառից փախածների վրայ և զրաղուեցէք նրանցով, որոնք ապրում են գաւառում՝ գիւղացիներով, նրանք աւելի կարօտ են օգնութեան, կարեկցութեան։

Իսրաֆիլ բէկի երեսի քաղցր արտայայտութիւնը մի անգամից փոխուեց.

—Օյ, օյ, օյ—Աստուած հեռու տանի, բոլորն էլ գող, աւազակ, խարդախ, ծոյլ, անպիտան, բոլորը, բոլորը... գիւղացի... այ դուք շուտով կը ձանաչէք դրանց. գրանք հօ մարդիկ չեն, գազաններ են, անասուններ. ինչ անես դրանց հետ, ինչ...

մտրակ, բանտ և Սիբիր—ահա այն միջոցները, որոնցով կարելի է դրանց հետ կռուել... Սիբիր, Սիբիր...

Գաւառապետը տաքացել էր, նա տեղից բարձրացաւ և մօտեցաւ ինձ.

—Օրական հարիւր յանցանք, հասկանում եք, հարիւր յանցանք. և որ զարմանալին է մէկ մարդ կարողանում է միաժամանակ երեք յանցանք գործել, լսել էք այդպիսի բան, կարդացել եք:

Ես միջամտեցի:

—Ինձ թուում է որ յանցանքների մեծ մասը կատարւում է անգիտակցաբար, չիմանալով, որ դա յանցանք է, այլ ինչպէս ինձ ամեն քայլափոխում բացատրում են «աթաղան, բալաղան» տեսել են, սովորել և այժմ իրանք շարունակում են նոյնը, իսկ եթէ լինէին դպրոցներ, դրքեր, լաւ աղաներ, մի խօսքով լաւ օրինակ, այն ժամանակ... նա թոյլ չը տուեց ինձ վերջացնել ասելիքս:

—Ուսումնարան, ճիշտ էք ասում. բայց թարաքամին, չըջմուրիկին, թափառական խաշնարածին ինչ ուսումնարան. նրանք տուն չունեն, տեղ չունեն, մի հաստատուն բուն չունեն. այսօր այստեղ այս սարի վրայ, վաղը միւս լեռան, դետի մօտ, անտառի մէջ և ապա նորից այստեղ, այնտեղ. ինչ ուսումնարան դրանց—նախ անհրաժեշտ է դրանց նստեցնել մի տեղ, մի հողի վրայ, կապել հողի հետ, տուն, օջախ շինել տալ, խըլել ձեռքներից ոչխարները, այն ժամանակ նրանք հաստատուն գիւղ կը կազմեն, կ'ունենան օրինաւոր վար, ցանքս, կ'ունենան մզկիթ, ուսումնարան, իսկ քանի որ մեր ժողովրդի գլխաւոր պարագմունքը կը մնայ իր խաշնարածութիւնը նա միշտ կը մնայ նոյն յիմարը, նոյն յանցաւորը, գողը, աւազակը: Օրինակ հայերը. իմ գաւառում մի 10—15 հայ գիւղեր կան. այ մարդիկ, ինչ կասեմ. տուն ունեն, պարտէզ, այգի ունեն, եկեղեցի, ուսումնարան ունեն, վար, ցանք, հարստութիւն մի խօսքով ամեն ինչ, ապրում են մարդավայել, աշխատում են, քըրթիւք են թափում և մարդ ուղեւ, չուղեւ յարգում է նրանց, սիրում, ուրախանում... ասենք նրանց մէջ էլ պատահում են յանցաւորներ. նու, դրանք ուրիշ տեսակի են—վաշխառուներ, բայց դրանց մատերով կարելի է համարել, իսկ մերոնց թուրքերին Աստուած անիծէ...

—Խառըլանի հասարակութեանը ինչ ասենք, մեզմ ձայնով ասաց, ներս մտնելով մի քառասուն տարեկան, չիկահեր մարդ գառնալով գաւառապետին:

—Թող սպաւենն, ես դուրս կը գամ—պատասխանեց Իս-
րաֆիլ բէկը:

—Ես բարձրացայ տեղիցս:

—Խնդրեմ այսօր երեկոյեան մեզ մօտ չնորհ բերէք, ինձ
մօտ կը լինեն և ուրիշները:

Ես դուրս եկայ: Մեծ դահլիճում ինձ ներկայացաւ այն
սպարոնը, որ ներս մտաւ գաւառապետի մօտ:

—Սարգիս Եսայեան, այստեղ սեկրետար եմ, շատ ուրախ
եմ որ դուք էք Ա.-ի կառավարիչը:

Նա դեռ խօսքը չէր վերջացրել, երբ ներս մտաւ գաւա-
ռապետը, խեղճ քարտուղարը հեռացաւ ինձանից:

Ես շտապեցի դուրս գալ: Ոստիկանական ծառայողները
խսկոյն իրար զլիսով դիպան. բէգը... նաչալնիկը... անցաւ շը-
շուկը ամբօխի մէջ և բոլորը տեղերից կանգնեցին, ուղղուեցին:

Դուրս եկաւ գաւառապետը, ես անցայ, իմ ետեւից ես
լսեցի սարսափելի հայհոյանք, որին յաջորդեց իրարանցում,
ապա շարժուեցին մօրալիները և լսուեց ազիտօրմ ձայներ,
հառաչանքներ, գաւառապետը գոռում էր «Տուր, տուր այդ
աւագակներին... էլի... էլի...»

—Ա՛յ ջարդում է հա, բէգ, ասաց ինձ Սարիբէգը նայելով
դէպի ոստիկանատուն:

—Ինչի՞ համար է ջարդում—հարցրեցի ես:

—Է՛հ ո՛վ դիտէ, ասաց Սարիբէգը:

Մենք մօտանք դատաւորի տունը:

Նա տանն էր, տնային շորերով: Ընդունեց, ներողութիւն
խնդրեց, իմանալով իմ ուղի լինելս սկսեց.

—Լսել եմ կալուածի նոր տէրերի մասին. լաւ մարդիկ
են, հարուստ, բարեգործ, ասում են որ մեծ ծրագիրներ ու-
նեն նրանք, յանկանում են գիւղատնտեսական դպրոց հիմնել
կալուածում. ճիշտ է:

Ես անորոշ պատասխան տուեցի, քանի որ ինձ յայտնի չէր
կալուածատէրերի այդ դիտաւորութիւնը:

Մեր ականջին էին հասնում շառաչող մօրալիների և յու-
սահատ ձայների բարձր մրմնչոյը:

—Ի՞նչպէս էր անցնում ձեր ժամանակ այստեղ—դիմեցի
ես դատաւորին:

—Ինչպէս, Ժպտայ նա, бьемъ, судимъ, лечимъ, миримъ
и играемъ, а иногда играемъ, миримъ, лечимъ, судимъ и
бьемъ, а въ особеннoсти бьемъ. Լսում էք—դարձաւ նա
զլիսով ցոյց տալով դէպի ոստիկանատուն:

—Ո՞ւմն էք ծեծում, հարցրեցի ես:

—Բոլորին, բոլորին. դա միակ և ամենաճիշտ միջոցն է այս երկրում. եթէ չես ծեծում նեղանում են, խռովում և անպատճառ այնպիսի բաներ են անում որ ծեծես:

—Իսկ ծեծողին ինչ պատիժ:

—Բայց միթէ ուրիշ ուղղիչ միջոցներ չը կան—հարցրեցի ես:

—Ինչու ուրիշ միջոցի կտեսից ընկնել, քանի որ ծեծը ամենակտրական միջոցն է.

—Իսկ յանցանքները դրանով քչանում են, հետաքրքրուեցի ես:

—Ոչ, ի հարկէ, ոչ. սակայն ինչ արած որ ուրիշ, մարդավայել միջոցները ծիծաղելի են ժողովրդի համար. օրինակ տուգանք, բանտարկութիւն կային. տուգանք կը նշանակես, նա ինքը ոչինչ չունենալով կը գնայ հարեւանից կը գողանայ և կը վճարի. կը բանտարկես—նա կ'ուրախանայ, որովհետեւ բանտը իր տնից լաւ է. բայց կը թողնես՝ նա կը գողանայ. Սիբիր կ'ուղարկես նա մի քանի ամսից կը փախչի այնտեղից, կը վերադառնայ, կը սպանի էլի մի երկուսին և կը դառնայ փախըստական աւաղակ. չէ, էլի ծեծը լաւ է:

Ներս մտաւ մի ծերունի զինուորական, սպիտակ մազերով, համակրելի դէմքով. դատաւորը ներկայացրեց.

—Հաշտարար միջնորդ Դ.-բէկով:

—Գիւղաճանաչ եք, այո՞, շատ լաւ. այ կը տեսնենք ինչ կ'անէք, լաւ այդի ունէք. միայն գինի չը կայ, եղբայր, գինի չունէք. ինչ ամօթ. գինին առնում էք, իւղը առնում, կանաչին առնում, պանիրը առնում. դա խայտառակութիւն է. տեսնենք, մի տարուց, երեւի, ձեր պատրաստած գինին կը խմենք, ձեր չինած իւղն ու պանիրը կ'ուտենք, տեսնենք. մենք ձեզնից դեռ ես շատ սպասելիքներ ունենք. կալուածը մեծ, տէրերը հարուստ, դուք մասնագէտ. տեսնենք ձեր ջնտրքն էլ. մեր բանն ուրիշ է. հող ունենք—փող չունենք, միջոց չունենք գործ կատարելու—սկսմայ թողնում ենք մեր կալուածները և ծառայութեան մտնում, էլի բան է. մի կտոր հաց ենք աշխատում, տուն ընտանիք կառավարում...

Եկաւ և տեղական բժիշկը, մի երիտասարդ պարոն. ուրախ, զուարթ, ժպտադէմ:

Հետաքրքիր էր նրա պատմածները:

Բարդուէնում կար մի բուժարան. միջոցները սուղ, գեղատունը աղքատ. օրական 100-ից աւելի հիւանդներ գաւառի

հեռաւոր անկիւններից թափւում են այդտեղ և օգնութիւն, դեղ, բիշկութիւն հայցում. դալիս են ոտով, ձիերով, սալերով, ձիերով ամենաանտանելի ճանապարհներով, դալիս են և թափւում բուժարանի բաղը. այդքանին մի օրում և նոյն իսկ երկու օրում քննելու, տեսնելու ոչ մի հնար չը կայ և ահա խեղճերը, չը գտնելով ոչ մի աղաստարան, ուր գիշերէին, ստիպուած են լինում բացօդեայ անցնել—այս ու այն անկիւնում—այնպիսի պայմաններում, երբ ոչ մի հնար չը կայ դրանց օգնել—կեղտոտ, սոված, ամենաանտանելի առողջապահական դրութիւն, տգիտութիւն դեղերի գործածութեան վերաբերմամբ, օրինակ տալիս են այս մի դեղ քսելու, նրանք տանում են տուն և ուտում են, տալիս են խմելու՝ նրանք քսում ենք, այս կամ այն չափն եւ առջարկում, նրանք տգիտութիւնից կրկնակի դողանք են գործածում և դեղը փոխանակ օգնելու մնասում, նոյն իսկ մահացնում է—աւելացրէք դրա վրայ սարսափելի չքաւորութիւնը, նախապաշարմունքը հայլն հայլն և դուք կը համոզուէք թէ որքան թոյլ և անզօր են այս բուժարանները կռուելու ազգաբնակչութեան հիւանդութիւնների դէմ, մի օգուտ տալու նրանց, սակայն, ցաւալի է, այդ մանաւանդ, երբ նկատում ես որ գիւղացին հաւատով է վերաբերում «դոխաուրին և դարմանին»...

Երկար խօսում էր բժիշկը այս նիւթի մասին:

Արդէն ժամը 1-ն էր, եւ բարձրացայ և մնաք բարե ասելով բոլորին դուրս գնացի:

Նոյն օրը եւ վերադարձայ կալուած:

IV

Մարտ ամիսն էր. գարունը իր ողջ արդ ու զարդով, ողջ քնքշութեամբ ու հրապուրիչ չքեղութեամբ հրապարակ էր դուրս եկել. ծառերը սկսել էին ծաղկել և ամենից չուտ նշննին էր իր բաց-վարդագոյն ծաղկափնջերով բացուել, ուռճացել. Ուր նայում ես կանաչ, ուր նայում ես թարմութիւն, չքեղութիւն նորատի, նորաբողբոջ կեանք իր ապրկու ոյժով, եռանդով, պահանջով. կենսատու հողը եւ սկսել էր եւ գալ, ուռչել. գարնան ջերմ արեգակի տակ, գոլորշին սպիտակ, հաղիւ նկատելի շղարչի նման, դուրս գալով հողի ծակոտիներից ու ճեղքերից հանդարտ օրօրուելով բարձրանում էր աջ ու ձախ մեղմ ոլորուելով, խաղաղ հեռանում սև հողից և գնում նստում էր ծառերի, տունկերի, ծաղիկների վրայ:

Բայց որքան ետուն էր գարունը, նոյնքան մեծած էին մարդիկ. դուրս ես գալիս դաշտ, այն ընդարձակ դաշտը, ուր հողի իւրաքանչիւր մի կտոր քեզ դէպի ինքն է կանչում և կարծես, ասում «արի ճեղքի ինձ մի փոքր, շատ փոքր ճեղքի, պահ տուր ինձ մի հունտ, մի հատիկ հունտ և ես մի քանի ամսից քեզ հարիւրապատիկը կը տամ», բայց մարդը անտարբերութեամբ անցնում է նրա մօտով, կոխում, արօրում է ոտով նրան և հեռանում գնում է. դիտէք ուր. նա գնում է դողանալու հարեւանի ուլը, գառը, հաւը, ձին, մի հատիկ հորդը...

Ամբողջ դաշտի վրայ չորս հինգ տեղ միայն երեւում էին մարդիկ իրանց եղներով, գոմէշներով, արօրով և այնպիսի մի ձանձրոյթով էին վարում, կարծես, այդ հողը, այդ եղները, այդ արօրը չէ որ նրան, նրա ընտանիքը պահող կերակրողը... Գիւղացիների՝ մեծ մասը այժմ դբաղուած էր առուներ մաքրեցնելով, խորացնելով. խոտհարքներ ջրելու ժամանակն եկել էր, մի երկու ամսից մօտենում էր քոչի ժամանակը, իսկ միջնչե այդ պէտք էր արտերը ջրել, խոտը հեձել, ժողովել, արտերը քաղել և չուել դէպի լեռները, սառը աղբիւրները: Ահա թէ ինչու գուլթանաւորների տեղ բահաւորներն էին երեւում. ոտները քշտած, բոկոտն, ձեռքերը քշտած բոբորը շտապում են դէպի առուները. ջուրը արդէն շատանում է. պէտք էր օգտուել օր առաջ:

Ութ, ինը մշակներ ձեռք ու ոտները քշտած մի կողմից մաքրում, միւս կողմից ջուր էին թողնում մեր ընդարձակ խոտատեղի վրայ, երբ ինձ մօտեցաւ հարեւան՝ կալուածատէր Իսմայիլ բէկը:

— Ես ձեզ մօտ էի գալիս, ասաց նա բռնելով ձեռքս:

— Ես ձեզ սպասում էի, պատասխանեցի ես:

— Ինչ անենք, ասացէք, գարուն է, աշխատանքի ժամանակ, խորհուրդ տուէք, ինչ սկսենք:

— Եղներ ունէք:

— Ութ զոյգ:

— Գուլթան:

— Մի կրկաթէ գուլթան ունեմ, չորս տարի առաջ գնած, բանի պէտք կը գա:

— Եթէ կտրած տեղ չունի:

— Ոչ, անգործութիւնից ժանդոտուած է միայն, ինչպէս բերել եմ այնպէս էլ մնացել է:

— Եթէ այդպէս է, Իսմայիլ բէկ, վաղը իսկ դուրս քաշիր

գութանը, վարձիր մի քանի մշակներ և սկսիր տանդ մօտ մի ընդարձակ, խամ հողում վարը:

— Բայց ով կը վարի, իմ ծառաներիցս գութան բանեցնող չի լինիլ:

— Այսօր իսկ մարդ ուղարկիր մեր հարեւան Բաջոնց հայաբնակ գիւղը և այնտեղից մի լաւ ռաչպար բերել տուր. նրանք գութան բանեցնելում վարպետ են:

Իսմայիլ բէկը տատանւում էր:

— Իսկ ինչ ենք ցանկու:

— Բամբակ:

— Լաւ, ինչ պայմաններով տամ հայերին վարելու:

— Եղները քեզնից, հողը քոնը, սերմը քոնը, ջուրը քոնը, գութանը քոնը:

— Իսկ նրանց, նրանց ինչ մնաց:

— Ամենագլխաւորը՝ աշխատանք. նրանք իր վարեն, կը ցանեն, կը ջրեն, քաղհան կ'անեն, ապա, երբ բամբակը հասնի, քեզ հետ կ'իսովի կը ժողովեն և դու նրանց կը տաս բամբակի կէսը:

Իսմայիլ բէկի բերանը բաց մնաց:

— Կէսը:

— Այո կէսը. չէ որ դու մինչև օրս ունէիր և հող, և ջուր, և գութան և և զինք, բայց գիւղացիներից ստացած բահրից բացի ոչինչ չունէիր, որովհետեւ այդ բոլորի հետ չը կար ամենագլխաւորը—աշխատանքը. ահա այդ աշխատանքը կը դնի հայ գիւղացին և դու շահուած կը լինես:

Իսմայիլ բէկը գլուխը շարժեց:

— Դուք շատ երես էք տալիս գիւղացիներին. այդպէս գնահատելով նրա աշխատանքը, դուք նրանց մեր գլխի տէր կը չինէք և դա կը դառնայ սովորութիւն, լաւ չի լինի, եթէ մենք փողով անենք այդ բոլորը, հարցրեց նա լրջօրէն:

— Փորձեցէք, բայց դա ձեզ կրկնակի թանգ կը նստի:

— Չէ, էժան կը նստեցնեմ. հէնց այսօր հայերին բերել կը տամ և կը խօսեմ հետները:

Նա ձեռքը մեկնեց ինձ, մնաս բարև ասեց և նախ քան հեռանալը ինզրեց:

— Վաղը դուք էլ եկէք, տեսէք գութանը, ցոյց տուէք ինչ հարկաւոր է. ես շատ շնորհակալ կը լինեմ:

Ես յայտնեցի իմ պատրաստակամութիւնը:

Նա գոհ սրտով հեռացաւ ինձնից:

Յաջորդ օրը առաւօտեան ես մի տոմս ստացայ Իսմայիլ-

բէկից. գրում էր «Եկէք և ինքներդ պայմանաւորուեցէք», ուղարկել էր մի լաւ ձի և երկու ձիաւորներ—ուղեկցելու ինձ:

Ես իսկոյն գնացի. մի ժամից ես իմայիլ բէկի խղճուկ բնակարանումն էի, մեծ սենեակի յատակը, պատերը ծածկուած էին տեղական խալիկներով, կապերտներով, փալամներով. մի սեղան անկիւնում. մեծ պատին չորս-հինգ զանազան սիստէմաների հրացաններ, պատրօնտաշներ, սուրեր, խէնջարներ. ինքը նստած տախտի վրայ, առաջին վեց եօթ թուրքեր, խօսում էր. նկատելով ինձ իսկոյն բարձրացաւ տեղից.

—Գիտէք ինչ ուղեց անպիտան հայը իր աշխատանքի համար. երեք հարիւր ուռւլի, որ մի ամիս վարի գութանով և անի աջն բոլորը ինչ որ դուք երէկ ասացիք ինձ, ես գփուցի լսելով այդ, քիչ էր մնում ծեծէի անպիտանին, երեք հարիւր ուռւլի... բարկացած պատմում էր ինձ իմայիլ բէկը:

—Իսկ կիսովի համաձայն է:

—Ես այնքան լարկայայ, որ իսկի չը հարցրեցի էլ. դուք խօսէք խնդրեմ, ես անկարող եմ այդ լրբերի հետ հանգիստ խօսել. կանչիր այստեղ հային—դարձաւ նա թուրք ծառաներից մէկին:

Հայը եկաւ. դա մի երեսուն հինգ տարեկան, թուիս դէմքով, բաւական մաքուր հագնուած հայ գիւղացի էր—Աբրահամ անունով:

—Աբրահամ, բամբակ վարել ես իսկի:

—Ձէ, բէգ, բամբակ մեզնում չեն վարում:

—Իմայիլ բէգը ուզում է բամբակ ցանել իր հողերում:

—Լաւ, ինչ կը լինի, թող ցանի: Պատասխանեց նա անտարբեր եղանակով:

—Այսինքն դու պէտք է նրա համար ցանես, ես քեզ կը սովորեցնեմ թէ ինչպէս անել, կարող ես:

—Բէգ, էշ հօ չեմ, որ սովորեցնես կ'անեմ էլի:

—Մի ամիս մի գութանով ինչքան տեղ կը վարես:

—Բէգ, գութանը, եզները գիտի, լաւ եզներով մի ամսում 20 չուալ տեղ կը վարեմ:

—Կիսովի կը վարես—հարցրեցի ես և ապա բացատրեցի բամբակի մշակութեան եղանակը. նա լուռ ու մունջ լսում էր. տուեց մի քանի հարցեր ջրելու, քաղհանի, ցանելու, եկամտի, բամբակի գնի մասին և համաձայնուեց:

—Բէգ, դարձաւ ինձ Աբրահամը, բամբակի գործը մեզ համար նոր է, թող իմայիլ բէգը ինձ խօսք տայ, որ եթէ քո

ասածի նման անելուց յետոյ, եկամուտ չը լինի՝ նա ինձ տաս չուալ ցորեն տայ, որ ես էլ զրկուած չը լինեմ, որովհետեւ այդ տեղ աշխատելու ենք ես, իմ երկու եղբայրները, երեք տղաներս— վեց հոգի:

Իսմայիլ բէգը համաձայնուեց միայն այն ժամանակ, երբ ես նրան ապահովեցրեցի գործի աջողութիւնը:

— Բէգ, խնդրեմ ասես որ գութանը դուրս բերեն, եղները լծենք մի փորձ անելու, դարձաւ նա Իսմայիլ բէգին:

— Հայ, ի՞նչ ես շտապում, էգուց արի:

— Զէ, բէգ, ժամանակը թանգ է, քանի որ այստեղ եմ սկսեք, լաւ կը լինի:

Իսմայիլ բէգը հրամայեց դուրս բերել գութանը և տալ եզները:

Մենք նախաճաշեցինք, ապա դուրս եկանք նրա գեղեցիկ նժոյգները նայելու և երբ մտանք փոքրիկ անտառը աղմուկի ձայն լսեցինք, ուղղուեցինք դէպի այն կողմը. մի խումբ թուրքերի մէջ տեսանք Աբրահամին, որը արդէն գործի էր անցել, չորս զոյգ եզներ լծած երկաթէ գութանին աշխատում էր. մօտեցանք:

— Ա՛յ անտէրի եզներ, տեղներից չեն շարժոււմ. իսկի գութան վարել են որ իմանան աշխատելն ինչ բան է. դրանցով բան չի լինի. ես մի երկու օր կը բերեմ իմ մի ջուխտ եզները. նրանց կը լծեմ առաջին և նրանք այս թամբալներին աշխատել կը սովորեցնեն— դարձաւ ինձ Աբրահամը:

Թուրքերը չըջապատած նրան աւելի հայհոյ էին անում քան օգնում:

— Բէգ, դարձաւ Աբրահամը Իսմայիլ բէգին, եղներդ քո ծառաների նման ծոյլ են, նրանց որ տեսնում են լուծը վզից դէն են վզում. խնդրեմ ասես որ, երբ մենք վար անելու կը լինենք, ծառաներիցդ ոչ ոք չը մօտենայ մեզ:

Իսմայիլ բէգը բարկացաւ, ըսյց չարտայայտեց խօսքերով:

— Լաւ, հպարտ հայ, կասեմ— դու քո գործն արա. ապա դառնալով ինձ.

— Տեսնում էք ինչպէս ծաղրում են մեզ. տեղն է. ճիշտ է ասում. սրանցից ոչ մէկն էլ գութանի մած բռնելու ձեռ չը գիտեն, իսկ այժմ գութանն է, որ հայ է տալիս, ժամանակները փոխուել են:

Դա գութանի յաղթանակն էր. ես մի առանձին ներքին բաւականութեամբ էի լսում այս խոստովանքը, մանաւանդ, երբ այդ անում էր Իսմայիլ բէգի նման մի կալուածատէր:

Մենք հեռացանք Արրահամից և մի կէս ժամից ձի նստելով զնացի այցելութեան հարեան կալուածատէր Աղալար-բէգի մօտ:

— Խնդրեմ՝ ձեր խորհուրդներով օգնէք մեր գործին—դիմեց ինձ զնաս բարեին իսմայիլ բէգը:

Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ